

PRZEMYSŁAW KUBISIAK

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-6423-2033

Pojęcie i rozwój kultu Boga JHWH w kontekście panteonu bóstw kananejskich

DOI: doi.org/10.26142/stgd-2020-002

Streszczenie: Imię Boga to imię najświętsze. Dzięki łasce Pana, który zechciał się objawić Mojżeszowi, relacja Izraelitów z Bogiem osiągnęła wyjątkowy charakter. Imię jest czymś szczególnym. Dzięki poznaniu imienia, ktoś dotychczas nieznan nam bliższy, a co za tym idzie, wchodzimy na zupełnie inny poziom znajomości. Starotestamentowe przekazy dostarczają informacji o Bożym imieniu, które nie zawsze brzmiało tak samo, a nawet nie było utożsamiane z jedną i tą samą osobą. Wielu egzegetów, zarówno na gruncie polskim jak i światowym, podejmowało temat różnorodności imion Boga w Starym Testamencie. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują J. Day, M.S. Smith, M. Uglorz, W.F. Albright, których monografie stały się cenną pomocą przy powstawaniu tego artykułu. Dzięki znaleziskom z Ugarit na imię Boże zaczęto patrzeć z innej, nieznanej dotąd strony. Mitologie krajów sąsiadujących z Kanaanem wywarły niemały wpływ na wierzenia protoplastów narodu izraelskiego pozostawiając po sobie ślady, które przy wnikliwej analizie tekstu oryginalnego nie sposób pominąć.

Celem artykułu jest dokonanie analizy imion Boga Izraela. Na wstępie przedstawiono krótką informację na temat odkryć w Ugarit, co wydawało się niezbędne dla podjętego tematu. Następnie przeprowadzono analizę etymologiczną imion Boga dokonując porównania z tekstem Targumu Neofiti 1 i LXX oraz przedstawiono rozwój kultu poszczególnych imion Boga na terenie biblijnego Izraela.

Słowa kluczowe: mitologia, imiona, teksty

The concept and development of the cult of JHWH in the context of the pantheon of the Canaanite deities

Abstract: The name of God is the most sacred name. By the grace of the Lord, who desired to reveal himself to Moses, the relationship of the Israelites with God attained a unique character. A name is something special. When it is made known, someone previously unknown becomes closer to us and we enter a completely different level of acquaintance. The Old Testament conveys information about God's name, which did not always sound the same, and was not even identified with one and the same person. Many exegetes, both in Poland and abroad, have taken up the subject of the variety of God's names in the Old Testament. Of these, J. Day, M.S. Smith, M. Uglorz and W.F. Albright, whose monographs have been a great help in the writing of this article, deserve special attention. Thanks to the Ugarit findings, the name of God began to be looked at from another, previously unknown side. The mythologies of the countries bordering on Canaan had a considerable impact on the beliefs of the proto-plasts of the Israeli nation, leaving behind traces that cannot be passed over in a thorough analysis of the original text.

The aim of the article is to analyse the names of the God of Israel. Beginning with some brief but essential information about the discoveries in Ugarit, the author proceeds to an etymological analysis of the names of God, in which the texts of Targumu Neofiti 1 and LXX are compared. The development of the cult of the individual names of God in Biblical Israel is also presented.

Keywords: mythology, names, texts

Wprowadzenie

Imię Boga to imię najświętsze. Dzięki łasce Pana, który zechciał się objawić Mojżeszowi, relacja Izraelitów z Bogiem osiągnęła wyjątkowy charakter. Imię jest czymś szczególnym. Dzięki poznaniu imienia, ktoś dotychczas nieznany staje się nam bliższy, a co za tym idzie, wchodzimy na zupełnie inny poziom znajomości. Starotestamentowe przekazy dostarczają informacji o Bożym imieniu, które nie zawsze brzmiało tak samo, a nawet nie było utożsamiane z jedną i tą samą osobą. Wielu egzegetów, zarówno na gruncie polskim jak i światowym podejmowało temat różnorodności imion Boga w Starym Testamencie. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują J. Day, M.S. Smith, M. Uglorz, W.F. Albright, których monografie stały się cenną pomocą przy powstawaniu tego artykułu¹. Dzięki znaleziskom z Ugarit

¹ Por. J. Day, *Jahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*; M.S. Smith, *The origins of biblical monotheism. Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*; M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*; W.F. Albright, *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*.

na imię Boże zaczęto patrzeć z innej, nieznaney dotąd strony. Mitologie krajów sąsiadujących z Kanaanem wywarły niemały wpływ na wierzenia protoplastów narodu izraelskiego pozostawiając po sobie ślady, które przy wnikliwej analizie tekstu oryginalnego nie sposób pominąć².

Celem artykułu jest dokonanie analizy imion Boga Izraela. Na wstępie przedstawiono krótką informację na temat odkryć w Ugarit, co wydawało się niezbędne dla podjętego tematu. Następnie przeprowadzono analizę etymologiczną imion Boga dokonując porównania z tekstem Targumu *Neofiti 1* i *LXX* oraz przedstawiono rozwój kultu poszczególnych imion Boga na terenie biblijnego Izraela.

1. Odkrycia w Ugarit

Do końca drugiego tysiąclecia przed Chr. istniały niewielkie państwa na terenie Syrii i Palestyny, których wiodącymi ośrodkami były zazwyczaj największe w tych rejonach miasta. Tego typu ośrodkiem było Ugarit. Wykopaliska archeologiczne dowodzą, że miasto, będące zarazem stolicą państwa o tej samej nazwie, było prężnym ośrodkiem słynącym przede wszystkim z niewolnictwa. Ugarit utrzymywało bliskie stosunki handlowe z sąsiednimi państwami – Fenicją i Palestyną. Rozwijające się państwo przeżywało nie tylko rozkwit ekonomiczny, lecz również charakteryzowało się coraz silniejszym zróżnicowaniem etnicznym. Dowodem tego jest popularny epos o Gilgameszu, który potwierdza wpływy kulturowe pochodzące przede wszystkim z Mezopotamii. Wykopaliska archeologiczne dostarczają informacji, że właśnie w tym okresie (2340-2250 przed Chr.), Ugarit było zamieszkałe przez ludność semicką, należącą do Amurru³ – ludność zachodu, która zawładnęła wówczas całą Mezopotamią i Babilonią⁴. Bez najmniejszych wątpliwości jest to okres potężnego rozwoju tych dwóch obszarów. Kanaan staje się samodzielnym i uformowanym organizmem z ośrodkiem w Ebli oraz w Mari (Tell el-Hariri). Rozwój starożytnego Egiptu, zwłaszcza za panowania XVIII dynastii, powoduje, że Ugarit, Syria, Kanaan i Palestyna znalazły się pod wpływem potęgi znad Nilu. W miastach nadmorskich wznoszono porty, dzięki którym transportowano drewno. Jednym z tego typu ośrodków portowych stał się Kanaan oraz najśłynniejsze

² Wśród najbardziej znanych tekstów znalezionych w Ras Szamra należy wymienić: cykl mitów o Baalu, legendy o królu Kircie oraz mity o Aqhacie. Znalaziono ok. 1500 tekstów spisanych pismem klinowym sylabicznym głównie w języku akadyjskim.

³ Porównanie z historią Mezopotamii wskazuje, że ludność semicką zwano Beduinami-Amurru. Założyli oni państwa w Babilonie, Marii i Assur. Utożsamiani są z Beduinami Kananejskimi co powoduje, że nazwy Amoryci i Kananejczycy pokrywają się ze sobą.

⁴ Zob. W. Tyloch, *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, Warszawa 1980, s. 28-29.

w tamtym czasie Gebal, znane bardziej jako Byblos⁵. Niestety około 1190 r. przed Chr., pod wpływem najazdów ludów egejskich, określanych w pismach egipskich jako „ludy morza”, dzieje Ugarit dobiegają końca. Słynące z bogactwa i przepychu, ale będące równocześnie słabym ośrodkiem militarnym, miasto-państwo stało się łakomym kąskiem dla najeźdźców. Efekt zniszczenia Ugarit był tak ogromny, że w 1100 r. przed Chr. nikt już o nim nie pamiętał, czego dowodem jest świadectwo Tiglatpilesara I, który po dotarciu na syryjskie wybrzeże, nie wspominał w swoich kronikach o Ugarit ani słowem. Miejsce to aż do 1929 roku popadło w mrok zapomnienia⁶.

Kultura starożytnego Ugarit pozostawiła po sobie mnóstwo bezcennych świadectw, które dzięki wykopaliskom archeologicznym ujrzały światło dzienne. Tym samym można było na nowo spojrzeć na codzienność zamieszkujących go ludzi, a zwłaszcza na ich życie religijne. Wykopaliska w Ras Szemra⁷ ukazują to miejsce jako jeden z najważniejszych terenów archeologicznych na Bliskim Wschodzie. Prace te odsłoniły znane z listów z El-Amarna miasto Ugarit. Wśród najcenniejszych znalezisk należy wymienić około 20 tysięcy glinianych tabliczek spisanych w różnych językach i w różnych systemach pisma. Znalezisko potwierdziło fakt, że miasto-państwo utrzymywało rozległe stosunki handlowe. Jednak największy wpływ na poznanie kultury i wyobrażeń historycznych na temat starożytnej Syrii dostarczyły wykopaliska w Tell Mardikh. Dzięki nim światło dzienne ujrzało odkryte w 1964 roku starożytne miasto Ebla – ważny ośrodek życia politycznego w III tysiącleciu przed Chr. To właśnie tam odkryto około 15 tysięcy tabliczek z pismem klinowym pochodzących z II tysiąclecia przed Chr. Prowadzone w latach 1970-1976 prace przyczyniły się również do odkrycia położonego nad środkowym Eufratem portowego miasta Emar, zidentyfikowanego jako Tell Meskene, gdzie odkryto kolejnych 400 tabliczek zapisanych pismem klinowym. To właśnie dzięki tym wielkim odkryciom można scharakteryzować kult i religię głównych ośrodków Syrii w III i II tysiącleciu przed Chr., a tym samym bliżej przyjrzeć się ugaryckiej literaturze religijnej⁸ oraz jej wpływom na sąsiednie kultury, w sposób szczególny na ludność Kanaanu.

⁵ Zob. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991, s. 24-25.

⁶ Zob. W. Tyloch, *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, Warszawa 1980, s. 34-35.

⁷ Miasto położone ok. 12 km na północ od syryjskiego portu Latakija.

⁸ Zob. S. Cinal, *Ba'al z Ugarit a inni bogowie burzy starożytnej Syrii i Palestyny*, Kraków 1997, s. 15.

2. Religia Kanaanu a mitologia ugarycka

Niewyczerpanym źródłem wiedzy na temat religii kananejskiej są teksty z Ugarit. Samą kulturę Kananejczyków znamy przede wszystkim z pism egipskich, co dodatkowo potwierdzają odkrycia archiwów w Mari, Nuzi i Babilonie. Izraelici dopiero dwa wieki po podziale państwa mogli mieć bliższy kontakt z religią asyryjsko-fenicą. Nie ma jednak wątpliwości, że religia miała dla nich ogromne znaczenie już od chwili zajęcia kraju. Ślady tego odnajdujemy w księgach historycznych, w których prorocy nieustannie piętnują kananejski kult przodków⁹, jak również w najstarszych psalmach, które dostarczają ciekawy materiał porównawczy¹⁰. Wiadomo, że zanim ludność kananejska dokonała „demitologizacji” swojej wiary, minęło kilka stuleci wypełnionych koegzystencją wiary Mojżeszowej z pierwotnymi wierzeniami. W Starym Testamencie odnajdujemy sporo wzmianek o sile przyciągania, jaką miała wobec nowych przybyszów religia kananejska przepełniona świątyniami, posążkami bóstw i licznymi obrzędami. Aby znaleźć poparcie tych słów, należy sięgnąć do Sdz 3,5-7, gdzie czytamy: „Mieszkali więc Izraelici wśród Kananejczyków, Chetytów, Amorytów, Peryzzytów, Chiwitów i Jebusytów (...) a także służyli ich bogom (...) Baalom i Aszerem”. Faktycznie wśród najczęstszych znalezisk archeologicznych – nawet tych związanych już z Izraelem – znajdujemy figurki bóstw, o których mowa w Księdze Sędziów¹¹.

Pisma kananejskie dostarczają informacji, że autorzy dzieł religijnych wierzyli w istnienie istoty boskiej. To przekonanie kierowało nimi z równie wielką siłą jak późniejszymi Izraelitami. Oczywiście, że w przeciwieństwie do rygorystycznego monoteizmu, wiara kananejska, która wyrosła z kręgów mezopotamskich, była politeistyczna. W związku z tym każda miejscowość i każde osiedle, jak również każda praca i przejaw ludzkiego życia, miały swoje odrębne bóstwo. Bardzo dużo informacji na ten temat dostarcza nam dzieło Filona z Byblos (I w. po Chr.) zatytułowane *Phoinikika*, które niestety zachowało się tylko fragmentarycznie w dziełach Euzebiusza¹².

Panteon ugarycki – a co za tym idzie po części również kananejski – liczył sobie trzydzieści bogów i bogiń, którym nie były obce ludzkie słabości i namiętności. Oprócz bóstw semickich i sumeryjskich są wśród nich również bóstwa huryckie i starosyryjskie. Panteon bogów był w pewien sposób odbiciem społeczności, która gorliwie ich wyznawała. Bóstwa z Ugarit do złudzenia przypominały ludzi, dlatego

⁹ Zob. C. Schedl, *Historia Starego Testamentu*. I. *Starożytny Wschód i prehistoria biblijna*. II. *Lud Bożego Przymierza*. III. *Złoty wiek Dawida*. IV. *Zew Proroków*. V. *Ku pełni czasu*, Tuchów 1996, s. 90.

¹⁰ Zob. J. Lemański, *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11*. II. *Księga Rodzaju. Rozdziały 11,27-36,43*. III. *Księga Rodzaju. Rozdziały 37-50*, Nowy Komentarz Biblijny; Częstochowa 2005, s. 129, przyp. / n. 1.

¹¹ Zob. A. Tronina, *Bóg przybywa ze Synaju*, Lublin 1989, s. 12.

¹² Zob. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991, s. 35-36.

ich przedstawienia często tworzono na ludzki obraz i podobieństwo. Mity opisują codzienność bogów, która wyglądała zdecydowanie lepiej niż ludzi. Ucztowanie przy każdej okazji, wyborne wino i tłuste mięso to skryte marzenie ludzi, dla ich bogów było codziennością. Podobnie jak w ówczesnym społeczeństwie, tak w panteonie bóstw panowała ścisła hierarchia. Dowodem tego są egzemplarze *list bogów* spisane w języku ugaryckim oraz akadyjskim, w których można znaleźć imiona bogów wymienione według określonego porządku. Panteon ugarycki był pewnego rodzaju grupą zwaną *zgrupowaniem bogów* (ug. *phr 'ilm*) lub też *domem Ela* (ug. *dr bn 'il*)¹³. Wśród najbardziej znanych bóstw starożytnego Ugarit, których ślady odnajdujemy w religii kananejskiej, a co za tym idzie również w Starym Testamencie, trzeba wymienić *Ela* (ug. *'il*, hebr. אֵל), który stał na czele boskiego panteonu piastując funkcję opiekuna i ojca wszechrzeczy oraz jego żonę *Aszirat/Athirat* (ug. *'atrt*, hebr. אֲשֵׁרָה lub אֲשִׁרָה), *Baala* (ug. *b'l*, hebr. בַּעַל), boga burzy i późniejszego pana niebios czy chociażby *Jahwe* (ug. *hyh*, hebr. יְהוָה), męża Aszery i jednego z synów *Ela*¹⁴.

Religia kananejska posiadała w swej strukturze wiele cech wspólnych z religiami macierzystymi (Egipt, Mezopotamia), z których wyrosła. W tym miejscu warto wymienić:

- hierarchiczność. Zarówno w wierzeniach egipskich, mezopotamskich i kananejskich dominowało jedno bóstwo, zwykle płci męskiej. Wiązało się to z powszechną wiarą w boga władającego, ojca i króla panteonu, który był odpowiedzialny za sprawy ziemskie i kosmiczne.
- ograniczone możliwości bóstw. Każde z nich miało swoją określoną sferę działania, najmłodsza generacja bóstw zawsze sprawowała władzę na ziemi. W religii kananejskiej dominującym był kult płodności, za który odpowiadały bóstwa związane z przyrodą (*Marduk*, *Baal* czy *Aszur*).
- głębokie powiązania pomiędzy bóstwami i ich wzajemną zależność.
- rozdzielenie sfer bytowania: niebo, ziemia, świat podziemny, a co za tym idzie, przypisywanie poszczególnym bóstwom sfer ich działania¹⁵.

¹³ Zob. M. Majewski, *Ugarit – historia, religia, literatura, język na tle Biblii Starego Testamentu* [PDF] (Kraków 2010, s. 36-37).

¹⁴ Zob. W.F. Albright, *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967, s. 191-192.

¹⁵ Por. T. Stanek, *Jahwe a bogowie ludów. Idee religijne wczesnego Izraela na tle wierzeń ludów Egiptu, Mezopotamii i Kanaanu*, „Biblioteka Pomocy Naukowych” 23 (2002), s. 61.

3. JHWH

W Starym Testamencie JHWH jest często nazywany *El*. Zastanawiające jest, czy takie nazewnictwo stosowano od samego początku, czy może później zaczęto traktować je równorzędnie? Księgi historyczne są w tej kwestii nieprecyzyjne, bowiem już w Księdze Rodzaju można napotkać niekonsekwencję redaktora. Zarówno źródła E jak i P sugerują, że patriarchowie nie znali imienia JHWH, bowiem zostało ono objawione Mojżeszowi w krzewie gorejącym (Wj 3,13-15). Jednak źródło J, utrzymuje, że imię JHWH było już znane w pradawnych czasach (Rdz 4,26). Mało tego, źródło P stwierdza wyraźnie, że patriarchowie znali Boga pod imieniem אֱלֹהֵי שָׁדַי ('*el šaddai*)¹⁶, co oznacza „bóg wszechmocny”¹⁷ czy też אֱלֹהֵי עוֹלָם (bóg wieczny) (Rdz 21,33).

Jednym ze zwolenników teorii równorzędnego traktowania JHWH i *El* był słynny twórca teorii źródeł pięcioksięgu J. Wellhausen¹⁸. Istnieją jednak pewne argumenty, które mogłyby przeczyć jego stanowisku. Po pierwsze, w tekstach ugaryckich bóg *El* jest przedstawiony jako dobroczynny i niezwykle spokojny w swej naturze, podczas gdy JHWH ma uosobienie raz pokojowe (Sdz 6,24 – אֱלֹהֵי הַנְּהַלְוָה) innym razem zaś porywcze (Wj 15,3 – אֱלֹהֵי הַמִּלְחָמָה). W Biblii Hebrajskiej tylko raz, właśnie w Wj 15,3, JHWH określany jest jako „mąż wojny”. Wynika to zapewne z faktu, że autorzy Starego Testamentu znali wierzenia i wyobrażenia sąsiednich ludów, w których nie brakowało wojowniczych i rywalizujących ze sobą bóstw. Zapewne obraz JHWH - wojownika jest tego częścią. Po drugie, słusznie zauważył T.N.D. Mettinger, że najwcześniejsze dowody pochodzące z Sdz 5,4-5 wiążą JHWH z burzą, czyli żywiołem utożsamianym bardziej z *Baalem* niż z *El*. Na tej podstawie można przypuszczać, że pierwotnie JHWH i *El* byli odrębnymi bóstwami, połączonymi ze sobą w późniejszym czasie. Powstaje zatem pytanie: skąd pochodził JHWH?¹⁹

Wydaje się, że nie jest bóstwem kananejskim. Również nie pojawia się na liście panteonu ugaryckiego. Większość uczonych zajmujących się tym zagadnieniem wysuwa ideę, że bóstwo mogło pochodzić spoza ziemi izraelskiej, być może z południa, z rejonu Synaju (Sdz 5,4-5; Pwt 33,2; Hab 3,3-7)²⁰. Przytoczone fragmenty Starego Testamentu doprecyzowują rejon geograficzny wymieniając jeszcze Seir, Edom, Madian, Teman, Meriba pod Kadesz czy górę Paran, które można lokalizować w północno-zachodnim Półwyspie Arabskim na wschód od

¹⁶ Zob. Rdz. 17,1; 28,3; 35,11; 43,14; Wj. 6,3.

¹⁷ Zob. J. Day, *Jahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002, s. 13.

¹⁸ Zob. J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, Edinburgh 1885, s. 433.

¹⁹ Por. G. Szamocki, *Bóg Izraela – Wojownik czy Miłośnik Pokoju?*, „Verbum Vitae” 30 (2016), s. 17-41.

²⁰ Zob. Day, *Jahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002, s. 15.

Morza Czerwonego. Wydaje się, że kult JHWH znalazł również swój dom w miejscowościach górskich takich jak Szilo (Joz 21,2). Być może jakaś forma kontaktu kulturowego spowodowała, że kult JHWH przyjęto w Judei. Jednak proces jego rozprzestrzenienia z południa na środkowe doliny i północne wyżyny nie jest jasny. Według wnikliwych badań egzegetów przypuszcza się, że ślady tego procesu można odnaleźć w Pieśni Debory (Sdz 5). Przedmowa w wersach 4-5 prezentuje litanie miejsc, z których maszeruje JHWH (Seir, Edom, Synaj). Jednak bardziej istotny wydaje się wiersz 14, gdzie wymienione są Efraim (אֶפְרַיִם) i Amalek (עֲמֻלֵק). Ten werset wskazuje nie tylko na naturalną wzmiankę o Amalekitach, ale także o wskaźniku pokrewieństwa między plemieniem Efraima i Amaleka, znanym w tradycji biblijnej jako grupa południowa, kojarzona z Edomem w Rdz 36,16 czy Negebem w Lb 13,29. Amalekici wymieniani są jako wrogowie Izraela w czasach panowania króla Saula (1Sm 15,2-3), zaś późniejsza tradycja przekazała o nich negatywną opinię (Wj 17,8-16; Pwt 25,27-28). Czy właśnie takie odniesienie może być autentyczne i czy tym samym może łączyć Amalekitów z Sdz 5,14 relacjami handlowymi z Efraimem? Zarówno plemiona Madianitów, Kenitów (Sdz 5,24) jak i Amalekitów lokalizowane są przez tradycję biblijną na obszarze starożytnego kultu jahwistycznego²¹.

Odkrycia archeologiczne w Ugarit dostarczają dowodów na bliskie pokrewieństwo między bogiem *El* a JHWH, czynią późniejszego Boga Izraela synem władcy ugaryckiego panteonu²². Pomimo prób zatarcia w Starym Testamencie owego pokrewieństwa można znaleźć ślady potwierdzające właściwość tej teorii. Jako przykład może posłużyć Pwt 32,8-9, gdzie czytamy: „Podczas gdy Najwyższy (עֶלְיֹוֹן) przydzielał narody, gdy rozłączał ludzi, ustalił granice ludów według liczby synów Izraela (בְּנֵי יִשְׂרָאֵל). Wtedy częścią JHWH stał się jego lud, Jakubowi udzieliłem jego dziedzictwa”.

Należy zauważyć, że w tekście masoreckim znajduje się wersja odnosząca się do synów Izraela (בְּנֵי יִשְׂרָאֵל), podczas gdy aparat krytyczny BHS podpowiada, że w rewizji tekstu dokonanej przez Symmachusa w „Vetus Latina Syroheksapli”, w tekstach z Qumran oraz w LXX odnajdziemy wersje בְּנֵי אֱלִים lub בְּנֵי אֵל, czyli oznaczające synów *Ela*. Wydaje się, że zmiana wprowadzona przez *soferim* została podyktowana względami teologicznymi i panującym już wówczas monoteizmem. Powyższy tekst przedstawia JHWH, który zostaje obdarowany ludem jako częścią swego dziedzictwa, otrzymanego w darze od ojca *Ela*. Czołowe bóstwo panteonu było czczone przez mieszkańców Ugarit, podczas gdy plemiona hebrajskie czciły tego samego boga jako *elohim* (אֱלֹהִים), który podobnie jak *El* był stwórcą świata

²¹ Zob. M.S. Smith, *The Origins of biblical monotheism. Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*, Oxford – New York 2001, s. 144-145.

²² Zob. Day, *Jahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002, s. 22.

i stwórcą ludzi. Warto zwrócić uwagę, że starotestamentowy *Elohim* posiada te same atrybuty co *El*, bowiem oba bóstwa uważano za wieczne, wszechmocne, mądre, sprawiedliwe etc. Ze względu na pokrewieństwo z JHWH, *El* był czczony na obszarach semickich, a co za tym idzie, oddawano mu cześć również w dawnym Izraelu, jednak nie na zasadzie rywalizacji, jak to miało miejsce w konfrontacji JHWH i *Baala*. Można przypuszczać, że około VIII – VII wieku przed Chr., pod wpływem głoszących monoteizm proroków, dokonano się połączenie atrybutów *Ela* i *Baala* w osobie JHWH, jedyne Boga Izraela²³. Wydaje się, że absolutna dominacja JHWH nad innymi bóstwami ukazana została w momencie, kiedy naród izraelski uciekał z Egiptu (Wj 5-14). Wielkość i moc Boga objawiła się nie tylko w wyprowadzeniu narodu wybranego z ziemi udręki, ale przede wszystkim JHWH - dotychczas Bóg Hebrajczyków, staje się także panem innych ludów i wierzeń. W tym wydarzeniu elementem wiodącym staje się JHWH, który dyktuje warunki i ustala czas bez względu na uparte go faraona czy szemrzący lud²⁴.

Bóg Izraela posiada imię własne. Imię JHWH (יהוה) znane jest przede wszystkim z kart Starego Testamentu. Poza tym występuje również na steli moabskiego króla Meszy (IX/VIII wiek przed Chr.) gdzie czytamy: „I ja wziąłem stamtąd narzędzia JHWH i zaniósłem je przed Kamosz”²⁵. Badania dostarczają dowodów, że ludy starożytności znały podobnie brzmiące imiona i utożsamiały je ze swymi bóstwami. Jednym z przykładów jest starożytne Mari, w którym znany był bóg o imieniu *Jawi*, w Ugarit *Jaw*, zaś w Byblos *Jao*. Nie ma jednak żadnych podstaw, aby doszukiwać się pokrewieństwa między Bogiem Izraela a wymienionymi tu bóstwami²⁶.

W Starym Testamencie tetragram יהוה występuje 6828 razy, jednak należy zauważyć, że w większości ma on zmienioną wokalizację na אֲדֹנָי (*‘adōnāi*). Zawsze gdy יהוה występuje obok אֲדֹנָי, posiada wokalizację אֱלֹהֵיִם. W BHS ma to miejsce 305 razy. Obok pełnej formy JHWH (*Qal, imperfectum*) istniała również forma skrócona pośredniego trybu rozkazującego (*iussivus*), która brzmiała *Jahu* i była spotykana we wczesnych nazwach osobowych²⁷. Poza tym imię Boże stanowi też element imion występujących na kartach Starego Testamentu²⁸. Należy zwrócić uwagę, że wokalizacja zaproponowana przez masoretów spowodowała błędną wymowę

²³ Zob. W. Tyloch, *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, Warszawa 1980, s. 114-115.

²⁴ Por. T. Stanek, *Jahwe a bogowie ludów. Idee religijne wczesnego Izraela na tle wierzeń ludów Egiptu, Mezopotamii i Kanaanu*, „Biblioteka Pomocy Naukowych” 23 (2002), s. 125.

²⁵ Por. N. Mendelcki, *Stela króla Meszy*, „Collectanea Theologica” 57/2 (1987), s. 39-48.

²⁶ Zob. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 85.

²⁷ Zob. W.F. Albright, *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967, s. 211.

²⁸ Adoniasz (אֲדֹנָיָה) (1Krl 1,8), Jehojada (יְהוֹיָדָע) (2Krl 11,15), Jehonatan (יְהוֹנָתָן) (1Sm 13,16.22), Nehemiasz (נְהֵמְיָאֵשׁ) (Neh.3,16) – imiona własne przyjmujące formę rzeczownika teoforycznego.

imienia Bożego, głównie w średniowieczu. Właśnie wtedy (1303 r.) spotykamy się z wymową *Jehowa* u Porchetusa a Salvaticis. Mimo, że taka wymowa przyjęła się na dobre w czasie reformacji, to w świetle badań egzegetycznych kwestia ta została rozstrzygnięta. Należy z całą pewnością stwierdzić, że imię Boże nie było w czasach Jezusa znane nikomu. Nie wiadomo, jak brzmi, a tym bardziej, jak je wymawiać. Była to święta tajemnica znana jedynie arcykapłanowi, który raz w roku podczas *Jom Kippur* (יום כפּוּר) w najświętszym miejscu świątyni wymawiał imię Boże. Zatem zarówno arcykapłan jak i jego następcy znali wymowę tetragramu. Co więcej, na pewno szersze grono ludzi pracujących przy świątyni również znało imię Boże. Zatem warto zapytać, dlaczego nie wymawiano świętego imienia na co dzień? Otóż chciano zachować przykazanie, które jasno mówi, aby nie nadużywać imienia JHWH, *Boga twojego* (לֹא תִשָּׂא שְׁמִי הַזֶּה אֶל־הַיָּדָיִם) (Wj 20,7)²⁹.

4. Kult JHWH

Tradycyjny obraz historii zbawienia, za którym w ślad idą źródła Pięcioksięgu, nie pozostawia wątpliwości, że JHWH – poza kręgiem swoich wybrańców - nie był znany od początku. Objawienie imienia Bożego następuje dopiero w czasach Mojżesza (Wj 6,2). Znamienne wydaje się, że to właśnie najmłodsze dzieło P akcentuje taki przełom w dziejach³⁰. Wiele może wskazywać, że kult JHWH dotarł do Kanaanu dopiero z plemionami Racheli, czyli z tzw. domem Józefa. Prawdopodobnie to wówczas doszło do próby nakłonienia pozostałych plemion do wiary w JHWH. Ślady tego możemy odnaleźć w Joz 24,1-29, gdzie rzecznik domu Józefa - Jozue, próbuje wymusić na zgromadzonych w Sychem wiarę w innego Boga. Lokalizacja zwołanego przez Jozuego zgromadzenia wydaje się być nieprzypadkowa, bowiem Sychem było związane z patriarchami: Abrahamem (Rdz 12,6) i Jakubem (Rdz 33,18; 35,4). Następca Mojżesza nakłania plemiona do wyboru, aby zdecydowały, komu zechcą służyć - czy *bogom*, którym służyli ojcowie, czy może *bogom amorejskim* odbierającym kult na ziemi, którą zamieszkują? Sam Jozue opowiada się za wiarą w JHWH (Joz 24,14-15). Z przytoczonego fragmentu wynika, że większość plemion służyła nie tylko Bogu Wszechmogącemu (יְהוָה), który objawił się Mojżeszowi, ale również innym obcym bożkom (Rdz 31,30-35). Należy pamiętać, że jest to okres, w którym plemiona przyszłego Izraela żyły jeszcze obok siebie i dopiero uczyły się osiadłego trybu życia charakterystycznego dla ludności kananejskiej. Pismo Święte mówi, że jedynie w chwilach zagrożenia poszczególne plemiona łączyły się ze sobą pod wodzą jednego charyzmatycznego

²⁹ Por. J. Paściak, *Boże imię JAHWE*, „Studium Scripturae Anima Theologiae” (1990), s. 226.

³⁰ Zob. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 147.

przewodnika (Księga Sędziów). Ich asymilacja była możliwa dzięki przymierzu z JHWH. Przestrzeganie tego przymierza było gwarantem zbawienia. Również pod przewodnictwem JHWH toczono wojny, które cementowały więzi między plemionami. To właśnie z tego okresu, w którym rozproszone plemiona zaczynały formować się jako naród, pochodzi biblijne określenie Boga jako Pana Zastępów – *Adanai Cewaot* (יְהוָה צְבָאוֹת) (1Sm 1,3). Z chwilą, gdy plemiona przyjęły wiarę w JHWH, pojawiła się potrzeba pogodzenia dawnych wierzeń, czyli kultu pochodzącego od patriarchów z nową religią. Spoiwem pomiędzy wiarą ojców a wiarą w JHWH jest polecenie Boga, które otrzymuje Mojżesz. Sam Bóg wyraźnie zaznacza, że On jako JHWH jest tym samym, który objawił się ojcom (Wj 3,15). Zatem w całym rodzie Abrahama działał jeden Bóg, który od czasów Mojżesza znany jest pod imieniem JHWH. Świadectwo to ma swoje podłoże w tradycji elohistycznej (Wj 3,6), która niestety kłóci się z wersją przedstawioną przez autora kapłańskiego. Przekonuje on, że JHWH był Bogiem Izraela od czasów wyjścia z Egiptu, natomiast Bóg, który objawił się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi, nazywa się אֱלֹהֵי שְׂדֵי (Wj 6,2-3). G. von Rad zauważa, że w Oz 12,10 autor kapłański popełnia błąd, uważając אֱלֹהֵי שְׂדֵי za boga przodków Izraela, bowiem z całą pewnością należy on do grupy bóstw oryginalnie kananejskich (אֱלֹהֵי שְׂדֵי)³¹. Źródło jahwistyczne prezentuje jeszcze inny pogląd. Trzeba jednak pamiętać, że autorowi jahwistycznemu nie jest znana historia objawienia imienia Bożego. Według niego imię JHWH było znane wszystkim ludziom od zamierzchłych czasów³². Z kolei autor związany ze źródłem elohistycznym uważa, że Bóg patriarchów objawił się Mojżeszowi pod imieniem JHWH. Nie jesteśmy w stanie pogodzić stanowiska jahwistycznego z elohistycznym. Jest również pewien szczegół, który nie pozwala uznać dzieła elohistycznego za godne zaufania. Matka Mojżesza miała na imię Jokebed, co można tłumaczyć jako *JHWH jest chwałą* (Wj 6,20). Trzeba zatem zauważyć, że imię Boże mogło być znane przed Mojżeszem. Można wziąć pod uwagę ewentualność, że imię matki Mojżesza zostało zmienione w czasach późniejszych, jednak nie ma na to żadnego dowodu.

Istnieje hipoteza, zgodnie z którą imię JHWH było znane Kenitom³³. Teoria ta zakłada, jakoby Mojżesz miał poznać i przyjąć Boga JHWH od Kenitów, następnie zaś przekazać wiarę ludowi izraelskiemu przebywającemu w niewoli egipskiej. Czy to możliwe? W Biblii znajdziemy kilka faktów przemawiających za praw-

³¹ Zob. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 147.

³² Zob. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 100.

³³ Kenici (קנייזים) byli starożytnym ludem koczowniczym zamieszkującym południe Kanaanu. Byli jednym z ludów zamieszkujących ziemię, którą Bóg obiecał Abrahamowi. W Piśmie Świętym znajdziemy o nich kilka wzmianek min. Rdz 15,19; Sdz 1,16.

dziwością tej teorii. Po pierwsze trzeba zauważyć, że Mojżesz uciekając z Egiptu zatrzymał się na terenach madianickich, gdzie koczowali m.in. Kenici, zaliczani do jednego z plemion madianickich (Sdz 1,16; 4,11). Kiedy tam przybył, zatrzymał się u Reuela, dostojnika i kapłana madianickiego. Warto zauważyć, że Kenici żyli w przyjaznych stosunkach z Izraelitami. Szwagier Mojżesza o imieniu Hobab, zwany też Keni, był przewodnikiem Izraelitów podczas czterdziestoletniej wędrówki przez pustynię i razem z nimi wkroczył do Ziemi Obiecanej. Przyjaźń między tymi narodami musiała przetrwać próbę czasu, czego ślady odnajdujemy w czasach Dawida (1Sm 30,29) i Salomona (1Sm 15,6). W okresie późniejszym Kenici stają się gorliwymi wyznawcami JHWH (2Krl 10,15-17). Przypuszcza się, że Reuel, u którego zatrzymał się Mojżesz, mógł być kapłanem Boga JHWH. Istotnie w Wj 18,1 Reuel nazwany jest kapłanem, ale nie wynika z tego, że chodzi o kapłana Boga JHWH. Również, gdyby Reuel był prawdziwie kapłanem JHWH, czy wyrażałby zdziwienie, że Bóg, któremu służy, jest jedyny, najwyższy i najpotężniejszy? Także mało prawdopodobne wydaje się, aby teść Mojżesza złożył ofiarę Bogu w obecności starszych Izraela (Wj 18,12). Mógł on raczej przynieść dary na ofiarę i w obecności Aarona i starszych spożyć chleb przed obliczem Pana³⁴. Gdyby jednak wziąć pod uwagę prawdziwość relacji mówiącej o złożeniu ofiary przez Reuela, wówczas należy uznać, że nie ma mowy o ofierze dla JHWH, lecz dla *Elohim*, czyli Boga. Dodatkowo imię teścia Mojżesza oznacza „przyjaciel Boga”, co nie ma związku z imieniem Bożym JHWH. Zatem nie ma żadnych podstaw, aby stwierdzić, że jahwizm izraelski ma swój fundament w kulturze kenickiej. Pogląd mówiący o tym, że imię Boże JHWH było znane wszystkim od samego początku, pozostaje jedynie interpretacją autora jahwistycznego, która nie znajduje swego potwierdzenia w źródłach³⁵.

Bóg JHWH pochodzący z czasów Mojżesza bez wątplenia posiada cechy Boga jedyne. Jest On stwórcą nieba i ziemi nie związanym z żadnym miejscem. Wiara ludów sąsiadujących z Izraelem (Moabici, Madianici) różniła się od wiary w JHWH. Mimo to, ich wierzenia nie przekształciły się w wiarę monoteistyczną. Ciekawa jest deklaracja Boga Izraela: *Ja jestem JHWH* (Wj 20,2), która prześlągnięta jest politeizmem. Skąd taki wniosek? Wydaje się, że Bóg przedstawia się z imienia, aby nie było wątpliwości o kogo chodzi, a co za tym idzie, aby nie został pomyłony z innym bóstwem³⁶. Przykazanie *nie będziesz miał innych bogów obok mnie* (Wj 20,3) zdaje się potwierdzać fakt, że zawarcie przymierza z Mojżeszem dopuszcza istnienie innych bogów oprócz JHWH. Zatem religię czasów Mojżesza

³⁴ Zob. M. Buber, *Mojżesz*, Warszawa 1998, s. 77.

³⁵ Zob. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s.104.

³⁶ Zob. J.S. Synowiec, *Mojżesz i jego religia*, Kraków 1996, s. 79.

można bardziej nazwać monoteizmem praktycznym lub monolatrią. Monoteizm teoretyczny zdaje się w pełni objawiać i być wyznawany dopiero w czasach wielkich starotestamentalnych proroków³⁷.

5. Bóstwa starożytnego Ugarit

Obecna wiedza na temat religii ugaryckiej opiera się przede wszystkim na tekstach religijnych. W mniejszym stopniu bazuje na ikonografii, rzeźbach, czy ówczesnej architekturze religijnej. Nie ulega wątpliwości, że można ją zaliczyć do szeroko pojętego kręgu kananejskiego. Elementy składające się na religię Ugarit mają podłoże zarówno semickie jak i huryckie. Widoczne są także wpływy egipskie i mezopotamskie³⁸.

5.1 El (𐎎𐎗)

Mitologia starożytnego Ugarit może być rozpoznawalna w tych częściach Biblii, w których mitologia Izraela (Kanaanu) nie została wyeliminowana przez monoteistów. W tej tradycji dominują dwie boskie postacie: bóstwo mądrego twórcy, które czasem nazywane jest *Jahwe*, ale którego prawdziwe imię wydaje się być *El* lub *Elohim*³⁹.

Nazwa *El* (hebr. 𐎎𐎗) jest taka sama we wszystkich językach zachodniosemickich. Można zatem uznać, że *El* jako głowa zachodniosemickiego panteonu był uważany za boga wyjątkowego i bardzo ważnego. Pomimo tego, że etymologia tego imienia pozostaje nadal niejasna, to można przypuszczać, że *El* jest homofonem⁴⁰ pochodzącym od rdzenia *wl*, który oznacza „stać na czele, przewodzić”. Imię *El* występuje w imionach osobowych poświęconych w Ebla, Mari i Amarna, brak jednak analogicznych dowodów w rejonach Mezopotamii, co może wykluczyć jego kult na tym terenie⁴¹.

Przy próbie zbadania etymologii słowa *El* dowiadujemy się, że może ono pochodzić od rdzenia 𐎎𐎗, co oznacza tyle, co „przewodzić” lub „być mocnym”.

³⁷ Zob. A. Jasiński, *Ślužcie JAHWE z weselem. Kyriologia starotestamentalna na tle środowiska biblijnego*, Opole 1998, s. 260.

³⁸ Zob. M. Majewski, *Ugarit – historia, religia, literatura, język na tle Biblii Starego Testamentu* [PDF], Kraków 2010, s. 29.

³⁹ Zob. B. Lang, *The Hebrew God. Portrait of an Ancient Deity*, New Haven-London 2002, s. 24.

⁴⁰ Wyraz podobny fonetycznie do innych wyrazów, jednak o odmiennym znaczeniu i pisowni, np. *morze* i *może*.

⁴¹ Zob. M.S. Smith, *The Origins of biblical monotheism. Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*, Oxford – New York 2001, s. 135.

Rdzeń o podobnym znaczeniu to אלה. Samo אל oznacza również „być mocnym” lub „wiązać”. Bez względu na to, za którą etymologią się opowiemy, słowo *El* będzie utożsamiać się z ideą władzy i potęgi. Trzeba jednak zauważyć, że owa potęga i władza nie są do końca wyznacznikami Boga Starego Testamentu, bowiem inne pojęcie opisuje istotę Boga Izraela⁴².

Na kartach Starego Testamentu możemy znaleźć – oprócz אל – inne słowa odnoszące się do Boga. Są nimi *Elohim* (אלהים) oraz *Eloha* (אלוה). Wszystkie formy oznaczające Boga bez wątpienia odnoszą się do sfery sacrum. W odniesieniu do jednego Boga אלהים nie znajdziemy odpowiednika w innych językach pokrewnych hebrajskiemu. Forma אלהים z gramatycznego punktu widzenia jest rzeczownikiem w liczbie mnogiej, zaś jego pochodzenie pozostaje niejasne. Wielu biblistów określa tę formę jako liczbę mnogą abstrakcyjną lub intensywną. Liczba mnoga abstrakcyjna wyraża tutaj bóstwo istniejące jako jedna niezrównana moc i siła. Stąd można łatwo zauważyć, że Stary Testament, aby oznaczyć jednego i prawdziwego Boga Izraela, korzysta z terminu אלהים⁴³.

M. Majewski zaznacza, że אלהים, odnoszące się do terminów „bóg”, „bóstwo”, czy „bogowie”, jest rzeczownikiem najbardziej pojemnym, skupiającym w sobie wszystkie trzy tłumaczenia. Jednak przy lekturze Rdz 1 należy zauważyć, że autor dzieła P rozumie tę terminologię nieco inaczej. אלהים nie jest terminem pojemnym, ale tytułem konkretnego Boga. W całym dziele kapłańskim termin ten łączy się z orzeczeniem w liczbie pojedynczej i mimo, że nie posiada rodzajnika, jest rzeczownikiem określonym, imieniem własnym⁴⁴.

Niekiedy używano również innej formy liczby mnogiej *Elim* (אלים). Autorzy Starego Testamentu opisując bóstwa pogańskie sięgali czasem po ten rzeczownik. Najczęściej dokonywano wtedy połączeń typu: *El Elim* (אל אלים) czyli Bóg nad bogami (Dn 11,36). Formę tę możemy rozumieć dwojako. Z jednej strony אל אלים jest Bogiem wielkim, któremu nikt ani nic nie jest w stanie dorównać. Z drugiej strony można by uznać, że Bóg nad bogami to określenie odnoszące się do Boga Izraela panującego nad innymi bóstwami pogańskimi⁴⁵.

Forma אלהים, którą spotykamy często w Starym Testamencie, może budzić wątpliwości lub przynajmniej uzasadnione emocje. Po dokonaniu analizy morfologicznej można dojść do wniosku, że jest to ślad pozostawiony po politeizmie izraelskim. Bez względu na domysły i wypływające z nich wnioski trzeba wiedzieć,

⁴² Zob. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 77.

⁴³ Zob. J. Kudasiewicz, *Biblia - Historia - Nauka*, Kraków 1978, s. 95.

⁴⁴ Zob. M. Majewski, *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018, s. 122.

⁴⁵ Por. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 75.

że słowo אלהים w szczególności אלהים zawsze będzie odnosić się do jednego Boga. Pomimo tego, iż אלהים nie jest imieniem, to jednak może być używane jako takie tylko w odniesieniu do Boga. Autorzy Starego Testamentu chcą podkreślić, że jedynie Bóg Izraela, którego prawdziwe imię brzmi JHWH (יהוה), jest Bogiem w pełnym tego słowa znaczeniu⁴⁶.

Najobszerniejsze źródło dotyczące interesującego nas bóstwa pochodzi z epoki brązu, z Ugarit. Znalezione teksty potwierdzają użycie imienia *El* ponad pięćset razy w znaczeniu ogólnym, ale też w odniesieniu do imienia bóstwa jak i imienia własnego. Jego rola jako ojca odnosi się do panteonu, który stanowi boską rodzinę. Świadczy o tym fakt, że członków owej rodziny określa się mianem *dr 'il*, czyli „krąg El”, czy tłumacząc dosłownie „rodzina El”. Jako boski przodek wódz ugaryckiego panteonu nazywany jest czasem *'il yknnh* czyli „El, który go (świat) stworzył”. Jako boski autorytet patriarchalny nadzoruje on działanie swojego panteonu. Wydaje decyzje i sprawuje władzę nad pozostałymi bóstwami. Autorytet *El* wyraża się w tytule „król” (ug. *mlk*, hebr. מלך). To samo pojęcie zdaje się leżeć u podstaw określenia „byk”, co miałoby w symboliczny sposób wyrazić silnego i potężnego wodza⁴⁷.

O ile w epoce brązu kult boga *El* ma się bardzo dobrze, o tyle w epoce żelaza (Lewant) zaczyna nieco słabnąć, a miejscami zanikać na korzyść *Baal*. Fakt ten zostaje potwierdzony przez K. Van der Toorna, który uważa, że *El* był pospolitym bóstwem semickim jedynie w kręgach północno-zachodnich i właśnie tam poświęcano mu uwagę w pierwszym tysiącleciu przed Chr. Jego miejsce stopniowo zastępował *Szame* lub *Baal*⁴⁸.

Imię *El* pojawia się w Biblii Hebrajskiej 230 razy. Zazwyczaj odnosi się do obcego bóstwa (Ez 28,2), jak i do głównego bóstwa Izraela. Najczęściej używa się tego słowa w połączeniu z innymi elementami, np. z przyrostkami. Niektóre księgi poetyckie używają *El* jako nazwy własnej bóstwa określając go jako *niemiłującego nieprawość* (Ps 5,5), *sprawiedliwego sędziego* (Ps. 7,12), *skale służącą do schronienia* (2Sm 22,3), *tarczę ochronną* (2Sm 22, 31), jak również jako określenie siebie samego jako boga (Iz 43,12). Zakłada się, że w Izraelu nie istniał samodzielny kult boga *El*, chyba że w połączeniu z kultem *Jahwe*.

W Starym Testamencie można znaleźć ślady pradawnych tradycji. Przykładem jest fragment o patriarsze Jakubie, który wracając z Charanu kupił *kawał pola* od Chamora i rozbił tam swe namioty. Następnie zbudował ołtarz i nazwał go *El Elohe Israel* (אל אלהי ישראל), co oznacza *El, Bóg Izraela* (Rdz. 33,20). Wydaje się

⁴⁶ Por. O. Plöger, *Das Buch Daniel*, Berlin 1965, s. 165.

⁴⁷ Por. M.S. Smith, *The Origins of biblical monotheism. Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*, Oxford – New York 2001, s. 135-136.

⁴⁸ Zob. K. Van der Toorn, *Anty-Yahu, some other deities, and the Jews of Elephantine*, „Numen” XXXIX/1 (1992), s. 82.

zatem, że praojcowie Izraela, przybywając z Charanu przynieśli ze sobą starodawny kult *Ela*, który w ich czasach mógł już odchodzić w zapomnienie. Tekst ten ewidentnie zawiera elementy późniejszej redakcji, bowiem termin לְרִצְיָא odnoszący się do grupy jako narodu zaczyna funkcjonować dopiero po osiedleniu się plemion upatrujących swego założyciela i praojca w Jakubie. Warto zauważyć, że w 35 rozdziale Księgi Rodzaju odnoszącym się do Jakuba i budowy ołtarza dla Boga, użyto formuły *mizbeah la el* (מִזְבֵּחַ לְאֵל), (*oltarz dla El*) (Rdz 35,1;35,3). Czy może to wskazywać, że opuszczenie ziemi Ur już przez patriarchę Abrahama było podyktowane słabnącym kultem boga *El*, który mógł ustępować miejsca bóstwom „młodszej generacji”? Czy starożytny Kanaan stał się ostatnią kolebką czci boga *El*? Czy właśnie dlatego Abraham ruszył do Kanaanu? Należy zwrócić uwagę na dość znaczący szczegół. Starohebrajski *El* różni się od bóstwa z tekstów ugaryckich. Przede wszystkim hebrajski *El* jest bogiem transcendentnym. Poza tym nie posiada żony i nie uwodzi ziemianek wzorem bóstwa z Ugarit. Nie można zatem uznać, że Bóg Abrahama jest tym samym, którego czczono na Bliskim Wschodzie⁴⁹.

Abraham, Izaak i Jakub są wyznawcami Boga Izraela. Słowo *israel* (יִשְׂרָאֵל) znaczy tyle co *Bóg walczy* (Rdz 32,29; Oz 12,4.5) lub *Bóg panuje*. Warto zaznaczyć, że w słowie tym, które przecież odnosi się do narodu, zawarte jest imię *El* (אֵל). Sam tytuł *Bóg Izraela* wywodzi się z rejonów związanych z patriarchą Józefem a zatem z późniejszą północną stolicą państwa, Sychem (Rdz 33,20; Joz 8,30), którą Jeroboam I (926-907 przed Chr.) ustanowił po secesji plemion północnych⁵⁰.

Wszeczmogący, wieczny, widzący to przymioty, za pomocą których Stary Testament daje nam wyobrażenie o Bogu. Warto jednak zadać pytanie, czy te i inne przymiotniki odnoszą się do jednego i tego samego Boga? A może są to pewnego rodzaju formuły, za pomocą których łatwiej było odróżnić od siebie bogów czczonych w różnych miejscach i sanktuariach? Wydaje się, że terminy *el bet-el* (אֵל בֵּית-אֵל), *el roi* (אֵל רֹאִי) czy *el elion* (אֵל עֲלִיּוֹן) są tytułami bóstw lokalnych, które z biegiem czasu stały się dla patriarchów postaciami skupiającymi w sobie jednego Boga, który objawił się Abrahamowi (Rdz 12,1). Kim był zatem *El* dla patriarchów? Niezwykle trudne jest udzielenie jednoznacznej odpowiedzi, bowiem na ślady pierwotnej tradycji nałożyły się doświadczenia plemion izraelskich, dla których wiara w Boga była już wiarą w JHWH. Również należy zauważyć, że wśród ludności zamieszkującej Bliski Wschód w czasach patriarchów cechy jednego bóstwa z łatwością przenoszono na drugie, przypisując przy tym poszczególnym bóstwom władzę uniwersalną⁵¹.

⁴⁹ Por. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 78.

⁵⁰ Por. J. Schreiner, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1999, s. 48.

⁵¹ Por. W.F. Albright, *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967, s. 179-180.

Zachowane w Pięcioksięgu informacje na temat religii patriarchów są różnie oceniane. Pierwsze dwie księgi Tory Mojżeszowej dostarczają informacji, że cechą religii patriarchów było oddawanie czci Bogu, który był *Bogiem ojca*. Odzwierciedla się to w wyrażeniach *Bóg mojego ojca* (אֱלֹהֵי אָבִי) (Rdz 31,5), *Bóg twojego ojca* (אֱלֹהֵי אָבִיךָ) (Rdz 46,3), *Bóg waszych ojców* (אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵיכֶם) (Wj 3,13) jak również *Bóg twego ojca Abrahama* (אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ) (Rdz 26,24) czy *Bóg Izaaka* (אֱלֹהֵי יִצְחָק) (Rdz 32,10). Interesujące jest, że o Bogu Abrahama nie mówią przekazy o Abrahamie, lecz o jego synu Izaaku, podobnie jest z Izaakiem. Należy zatem wnioskować, że *Bóg ojca* był Bogiem przekazywanym z pokolenia na pokolenie. W ten sposób wiara przodka z czasem stawała się wiarą rodu, potem całego klanu czy szczepu. Taka interpretacja jest wiarygodna, co mogą potwierdzać starosyryjskie teksty z Kapadocji pochodzące z XIX w. przed Chr., w których wymienione są imiona bóstw w podobny sposób np. „Amurru, bóg mojego ojca”, czy „Isztar-Gwiazda, bogini naszych ojców”⁵².

Ze źródeł Starego Testamentu wynika, że Bóg patriarchów nosił pewne cechy i ślady starożytnego kultu *Ela*. Można to zauważyć w księgach poetyckich, wśród których jako przykład należy wymienić Psalm 82,1, gdzie czytamy: *Bóg* (אֱלֹהִים) *powstaje w zgromadzeniu bogów* (לְאֵלִים), *pośrodku bogów* (אֱלֹהִים) *sąd odbywa*. Bez problemu można tutaj dostrzec ślady mitologii, jednakże wydaje się, że są one jedynie warstwą literacką. Mało prawdopodobne jest, aby rozwinięta w tym okresie religia izraelska dopuszczała istnienie innego bóstwa poza Bogiem Izraela⁵³.

5.2 Bóg najwyższy (אֵל עֶלְיוֹן)

Z tytułem *elion* (עֶלְיוֹן) spotykamy się w Rdz 14,18 w kontekście powrotu Abrahama ze zwycięskiej wyprawy wojennej nad Kedorlaomerem *i królami, którzy z nim byli*. Patriarcha składa dziesięcinę Melchizedekowi, królowi Salemu, który jest zarazem kapłanem אֵל עֶלְיוֹן. Wszystko wskazuje na to, że złożona przez Abraham ofiara wynika z identyfikacji Boga Salemu z Bogiem, który ukazał mu się w Charanie. Bez względu na to, czy protoplasta narodu izraelskiego widzi w Bogu Salemu swojego Boga, czy też nie, pozostaje faktem, że אֵל עֶלְיוֹן jest bogiem pozaizraelskim⁵⁴, utożsamianym w starej tradycji z panem nieba i ziemi. Przymiotnik אֵל עֶלְיוֹן wzmacnia treść zawartą w słowie אֵל oznaczając tego, który przewodzi i jest mocny. Tytuł ten występuje w Starym Testamencie 31 razy, z czego aż 21 w Psalmach, co może oznaczać, że był on przede wszystkim związany z kultem. Może to dowodzić, że po

⁵² Por. J.S. Synowiec, *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987, s. 86-87.

⁵³ Por. S. Lach, *Księga Psalmów, Komentarze do Starego Testamentu VII-2*; Warszawa 1990, s. 369.

⁵⁴ Por. H. Witczyk, *Pokorny wołał i Pan go wysłuchał (Ps,34,7n). Model komunikacji diafanicznej w Psalmach*, Lublin 1997, s. 258.

zdobyciu Jerozolimy przez króla Dawida kult Boga Salemu został zaadaptowany przez Izraelitów. Psalmi paralelnie wymieniają אֱלֹהֵי יְהוָה z JHWH (Ps 7,18; 47,3; 97,9), co może dowodzić, że אֱלֹהֵי יְהוָה stosowano jako przydomek dla JHWH. Zatem pobożny izraelita, zanosząc swą modlitwę do Boga, wyrażał wiarę w *Jahwe*, który stał na czele panteonu bóstw kananejskich, zaś w okresie monoteizmu do Boga jedyneho, stwórcy nieba i ziemi⁵⁵.

Niezwykle interesująca jest interpretacja targumiczna, która wydaje się zupełnie inaczej przedstawiać Melchizedeka, niż czyni to Biblia Hebrajska, czy chociażby LXX, w której Melchizedek również jest królem Salemu (Μελχισεδεκ βασιλεὺς Σαλημ) oraz kapłanem Boga Najwyższego (ιερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου) (Rdz 14,18). *Targum Neofiti I* do Księgi Rodzaju nie dość, że nazywa Melchizedeka *królem Jeruzalem* (מלכא דירושלם), to dodaje jeszcze wyjaśnienie – *czyli Wielki Szem* (הוא שם רובה). Ów *Wielki Szem* jest w tradycji rabinicznej tożsamy z Szemem (Semem, synem Noego) na podstawie chronologii zawartej w Rdz 11,10-26. Wobec powyższego w tradycji targumicznej nie ma mowy o kapłanie אֱלֹהֵי יְהוָה, o którym wyraźnie wspomina Biblia Hebrajska czy LXX. Warto dodać, że pod koniec wiersza 18 *Targum Neofiti I* nazywa Mielchizedeka tym, który sprawuje władzę w *najwyższym kapłaństwie* (בכהנת רבה), tym samym utożsamia go z najwyższym kapłanem, czyli arcykapłanem⁵⁶.

5.3 Bóg wszechmogący (אֱלֹהֵי שְׁדַי)

Termin *el szaddai* (אֱלֹהֵי שְׁדַי) znany jest z Rdz 17,1 bowiem w ten sposób Bóg przedstawia się Abrahamowi mówiąc: *Jam jest Bóg wszechmogący* (אֱנִי-אֱלֹהֵי שְׁדַי). Co ciekawe, kiedy Mojżesz jest świadkiem teofanii w krzewie gorejącym, Bóg przedstawia się jako *Jahwe* dodając: *Ja objawiłem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako Bóg wszechmocny* (וְאֵל-יִצְחָק וְאֵל-יַעֲקֹב בְּאֵל שְׁדַי). Zatem Bóg, który objawił się Mojżeszowi, jest tym samym Bogiem, którego czcili ojcowie jako אֱלֹהֵי שְׁדַי. W kwestii etymologii terminu שְׁדַי nie mamy żadnej pewności. LXX tłumaczy go jako παντοκράτωρ – wszechmogący⁵⁷, zaś Wulgata jako *omnipotens*. Wszystko wskazuje na to, że termin ten związany jest z akkadyjskim *šadu(m)*, co oznacza *górzę* lub *pasmo górskie*, bądź co bardziej prawdopodobne z rzeczownikiem *šaddā'u* oznaczającym *siedlisko górskie* lub dosłownie *kogoś*,

⁵⁵ Por. M. Uglorz, *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014, s. 79-80.

⁵⁶ Por. M.S. Wróbel, *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*, Lublin 2014, s. 117.

⁵⁷ Zob. M. Gołębiewski, *Objawienie Boga w Starym Testamencie*, „Studia Theologica Varsaviensia” 23/2 (1985), s. 19-43.

kto mieszka w górze, górach⁵⁸. W czasach starożytnych góra były symbolem majestatu, mocy, wielkości, czegoś niedostępnego. Istnieje przypuszczenie, że אֱלֹהֵי הַר to po prostu „Bóg góry”, przy czym należy pamiętać, że dysponując znajomością wczesnych panteonów semickich nie należy doszukiwać się jakiejś linii podziału między אֱלֹהֵי הַר a אֱלֹהֵי הַר. Również wydaje się nie do pomyślenia, aby przedrostek אֱלֹהֵי odnosił się wyłącznie do *Ela*. Mógł być raczej swego rodzaju powszechnym określeniem innej nazwy boskiej, czy nawet nieosobowej, nadprzyrodzonej siły⁵⁹.

Stary Testament wspomina, że *Jahwe* pochodzi z Synaju (Pwt 33,2; Sdz 5,4n). Oznaczałoby to, że Jego siedzibą są góry, które zawsze budziły podziw i respekt u starożytnych, bowiem to właśnie szczyty stawały się poprzez swoją niedostępność miejscem zamieszkania i przebywania bogów. Potęga gór była zarazem potęgą przebywających tam bóstw. Dokonując analizy przymiotnika אֱלֹהֵי הַר, Schedl zauważa, że podwojenie w postaci *dagesza* wpisane w הַר może oznaczać, że pierwotnym rdzeniem przymiotnika mógł być אֱלֹהֵי הַר, co oznacza „być potężnym”⁶⁰. W późniejszej tradycji Izraela JHWH nie jest związany z żadnym konkretnym miejscem, przestrzenią a także z czasem.

Targum *Neofiti I* do Księgi Rodzaju nie używa odpowiednika hebrajskiego אֱלֹהֵי הַר. Forma ta została zastąpiona przez *Bóg Niebios* (אֱלֹהֵי שָׁמַיִם) (Rdz 17,1; 48,3)⁶¹. Analogicznie zastąpiono אֱלֹהֵי הַר w Księdze Wyjścia, gdzie Bóg przedstawia się Mojżeszowi jako ten, który ukazał się patriarchom pod imieniem *Bóg Niebios* (אֱלֹהֵי שָׁמַיִם) (Wj 6,3)⁶². Należy stwierdzić, że cała tradycja targumiczna korzysta z aramejskiego tytułu *Bóg Niebios*, pomijając i całkowicie zastępując hebrajskie אֱלֹהֵי הַר.

Podsumowując należy stwierdzić, że zarówno JHWH jak i *El* to postacie boskie, które w czasach patriarchów jak i Mojżesza były bardzo dobrze znane Izraelitom. Biblia Hebrajska pozostawiła zbyt wiele śladów odnoszących się do *Ela*, pierwotnego ojca i boga panteonu wyznawanego przez protoplastów narodu wybranego. Mimo to trzeba pamiętać, że Stary Testament to dzieło natchnione, które zawiera wzniosłą naukę o Bogu. Jest świadectwem wielu pokoleń izraelskich odnoszącym się do objawienia Boga, który wybrał ojców narodu i powierzył im swoje słowo, wolę i czyny, które są łaskawym pochyleniem się nad ludem wybranym. Jest to wydarzenie bez precedensu, którego darmo szukać w religiach starożytnego wschodu.

⁵⁸ Por. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, “אֱלֹהֵי הַר”, *WSHPiAPST II*, s. 425-426.

⁵⁹ Por. W.F. Albright, *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967, s. 202.

⁶⁰ Por. C. Schedl, *Historia Starego Testamentu*. I. *Starożytny Wschód i prehistoria biblijna*. II. *Lud Bożego Przymierza*. III. *Złoty wiek Dawida*. IV. *Zew Proroków*. V. *Ku pełni czasu*, Tuchów 1996, s. 57.

⁶¹ Por. M.S. Wróbel, *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*, Lublin 2014, s. 139.

⁶² Por. M.S. Wróbel, *Targum Neofiti I. Księga Wyjścia*, Lublin 2017, s. 49.

Niezwykle trudno jest odnaleźć moment, kiedy szczepy gromadzące się w jeden naród zaczęły kierować swoje serce ku Bogu JHWH, odrzucając przy tym kult starych bóstw. Pięcioksiąg Mojżeszowy nie ułatwia tego zadania, bowiem jak powiedziano wyżej, źródło J uznaje wiarę w JHWH od samego początku istnienia świata i człowieka, podczas gdy źródła E i P nie pozostawiają wątpliwości, opowiadając się za wiarą patriarchów w *Ela* znanego w tradycji jako אֱלֹהֵי עֵלָא, czy אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל. Bardzo ważnym elementem dla starożytnych mieszkańców żyznego półksiężycy była wiara nie tyle w istnienie Boga, ale w Jego nieustanną obecność i działanie zbawcze. Zatem próżno szukać w Starym Testamencie spekulacji na temat istoty Boga, podobnej choćby w najmniejszym stopniu do filozofii greckiej czy nawet wczesnego chrześcijaństwa. Bóg po prostu jest i to nie ulega wątpliwości. To właśnie On ukazał się Abrahamowi, Mojżeszowi i jest Dawcą zbawienia dla umiłowanego ludu. Kwestią sporną pozostaje Boże imię, które od czasów prehistorii biblijnej ulegało pewnym modyfikacjom. W wyobrazeniu każdego Hebrajczyka imię wyrażało charakter, osobowość, tożsamość czy nawet istotę rzeczy. Zmiana imienia związana była z przemianą osoby. Przykładem jest Abram, którego imię zostało zmienione na Abraham. Ta zmiana niosła w sobie niejako nowe narodzenie, bowiem zwykły pasterz stał się z woli Bożej ojcem wielkiego narodu (Rdz 17,5). Można zatem domniemywać, że jeśli pierwotnym bóstwem Izraela był *El*, zatem zmiana jego imienia na JHWH wiązała się z ogromną przemianą, nie tylko samej tożsamości, ale i wszystkich cech osobowych, które posiadało nowe bóstwo. Tekst biblijny nie pozostawia wątpliwości, że pierwotna wiara ojców utrzymywała się bardzo długo. Przykładem tego mogą być Psalmi, których autorstwo przypisywane jest przez tradycję królowi Dawidowi (Ps 3,3; 7,2;9,3). Należy jednak zauważyć, że przybliżony czas odbicia Jerozolimy z rąk Jebusytów datuje się na 1000 r. przed Chr., zatem dawno po patriarchach, Mojżeszu, czy nawet po okresie Sędziów. Bez względu na to, jakie były początki wiary w JHWH, trzeba stwierdzić, że nie znajdujemy jej śladów w czasach przed Mojżeszowych. W związku z tym nie możemy doszukiwać się nawet początkowych jahwistycznych elementów u patriarchów. Nie należy jednak całkowicie odrzucić obrazu religii patriarchów, bowiem byłoby to poważnym błędem. Obraz wierzeń opisanych w Księdze Rodzaju należy nadal badać i porównywać z wiedzą o religii z początku II tysiąclecia, którą dysponujemy, zwłaszcza jeśli chodzi o kraje zachodnio- i północnosemickie, których dalekimi krewnymi są biblijni patriarchowie. Bez względu na stan obecnych badań nie ulega wątpliwości, że religia patriarchów prezentowana w Księdze Rodzaju odnosi się do zjawiska historycznego dalekiego od wszelkiego rodzaju anachronizmów⁶³.

⁶³ Por. J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, s. 98-99.

Bibliografia

- Albright, W.F., *Od epoki kamienia do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967.
- Bright, J., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.
- Buber, M., *Mojżesz*, Warszawa 1998.
- Cinal, S., *Ba'al z Ugarit a inni bogowie burzy starożytnej Syrii i Palestyny*, Kraków 1997.
- Day, J., *Jahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, New York 2002.
- Gołębiowski, M., „Objawienie Boga w Starym Testamencie”, *Studia Theologica Varsaviensia* 23/2 (1985) 19-43.
- Grant, M., *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991.
- Jasiński, A., *Służcie JAHWE z weselem. Kyriologia starotestamentalna na tle środowiska biblijnego*, Opole 1998.
- Koehler, L., Baumgartner, W., Stamm, J.J., „יְהוָה”, *Wielki Słownik Hebrajsko-Polski i Aramejsko-Polski Starego Testamentu*, red. Przemysław Dec, Warszawa 2013, 425-426.
- Kudasiewicz, J., *Biblia - Historia - Nauka*, Kraków 1978.
- Lang, B., *The Hebrew God. Portrait of an Ancient Deity*, New Haven-London 2002.
- Lemański, J., *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11. II. Księga Rodzaju. Rozdziały 11,27-36,43. III. Księga Rodzaju. Rozdziały 37-50*, Częstochowa 2005.
- Łach, S., *Księga Psalmów*, Warszawa 1990.
- Majewski, M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018.
- Majewski, M., *Ugarit – historia, religia, literatura, język na tle Biblii Starego Testamentu* [PDF], Kraków 2010.
- Mendecki, N., „Stela króla Meszy”, *Collectanea Theologica* 57/2 (1987), s. 39-48.
- Paściak, J., „Boże imię JAHWE”, *Studium Scripturae Anima Theologiae* (1990), s. 226.
- Plöger, O., *Das Buch Daniel*, Berlin 1965.
- Schedl, C., *Historia Starego Testamentu. I. Starożytny Wschód i prehistoria biblijna. II. Lud Bożego Przymierza. III. Złoty wiek Dawida. IV. Zew Proroków. V. Ku pełni czasu*, Tuchów 1996.
- Schreiner, J., *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1999.
- Smith, M.S., *The origins of biblical monotheism. Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*, Oxford – New York 2001.
- Stanek, T., *Jahwe a Bogowie Ludów. Idee religijne wczesnego Izraela na tle wierzeń ludów Egiptu, Mezopotamii i Kanaanu*, Poznań 2002.
- Synowiec, J.S., *Mojżesz i jego religia*, Kraków 1996.
- Synowiec, J.S., *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987.
- Szamocki, G., „Bóg Izraela – Wojownik czy Miłośnik Pokoju?”, *Verbum Vitae* 30 (2016), s. 17-41.
- Tronina, A., *Bóg przybywa ze Synaju*, Lublin 1989.
- Tyloch, W., *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, Warszawa 1980.
- Uglorz, M., *JAHWE Bogiem Izraela. Zarys starotestamentowej teologii Boga*, Dziegielów 2014.
- Van der Toorn, K., „Anty-Yahu, some other deities, and the Jews of Elephantine” *Numen* XXXIX/1, Leiden 1992.
- von Rad, G., *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.
- Wellhausen, J., *Prolegomena to the History of Israel*, Edinburgh 1885.
- Witczyk, H., *Pokorny wołał i Pan go wysłuchał (Ps,34,7n). Model komunikacji diafonicznej w Psalmach*, Lublin 1997.
- Wróbel, M.S., *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*, Lublin 2014.
- Wróbel, M.S., *Targum Neofiti I. Księga Wyjścia*, Lublin 2017.